

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

Lore Colaert (red.)

vlaams
vredesinstituut

‘Deradicalisering’

Wetenschappelijke inzichten
voor een Vlaams beleid

LORE COLAERT (RED.)

Colofon

'Deradicalisering'. Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid

© Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 4 juli 2017

ISBN 9789078864868

REDACTIE

Lore Colaert

EINDREDACTIE

Els Roger

TAALREDACTIE ENGELS

Juleen Eichinger

VERTALING ENGELSE HOOFDSTUKKEN

Production nv

FOTO COVER

© Jimmy Kets

LAYOUT

Karakters

DRUK

Artoos

Verantwoordelijk uitgever: Tomas Baum, Leuvenseweg 86, 1000 Brussel

Met dank aan redactiecomité: Christophe Busch, Rik Coolsaet & Maarten Van Alstein

DISCLAIMER

Hoewel het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid heeft betracht bij de redactie van dit document, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke vergissingen of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit document maakt.

Conclusies En in Vlaanderen?

LORE COLAERT

Hoe kunnen we deze wetenschappelijke inzichten nu vertalen naar de Vlaamse context? In wat volgt passen we het onderzoek per deelthema toe op Vlaanderen. Daarna volgt een slotbeschouwing waarin we lessen trekken uit de dialoog tussen internationaal onderzoek en Vlaamse praktijkervaring.¹

Relevante bevindingen voor Vlaanderen

Ideologie en andere drijfveren

Carl Miller en Leah Chauhan schetsen in hun hoofdstuk hoe ideologie als verklarende factor voor terrorisme aan belang won met de introductie van het concept radicalisering na de aanslagen op de WTC-torens in New York in 2001. De rol van ideologie, of van extremistische islam, is echter een controversieel gegeven in het academisch en maatschappelijk debat over radicalisering. Sommigen wijzen de islam met de vinger als voedingsbodem voor gewelddadig jihadisme, anderen geloven eerder dat ongelijkheid de motor is voor de Syriëgang. Ook andere auteurs verschaffen in deze bundel belangrijke inzichten die dit intussen vastgelopen debat kunnen ontminnen.

De experts in deze bundel definiëren ideologie in de context van radicalisering als een set ideeën over een diagnose van een probleem, een mogelijke oplossing voor dit probleem, en een toekomstvisie. De ideologie kan gebaseerd zijn op een

religieuze doctrine, maar ook op andere inspiratiebronnen. IS hanteert wel degelijk een jihadi-ideologie: 'de islam wordt onderdrukt door de ongelovigen, daarom moet elke moslim een gewelddadige jihad voeren, om uiteindelijk het kalifaat opnieuw op te richten'.

Die jihadi-ideologie verleent een doel en legitimatie aan het gebruik van geweld, maar is daarom niet de enige oorzaak ervan. Een ideologie is een van de voorwaarden voor extremistisch geweld, maar niet de enige. Individuen zijn echter ontvankelijk voor die jihadi-ideologie om verschillende redenen, en volgens praktijkdeskundigen is dat vaker omwille van hun eigen sociaal-psychologische noden dan van theologische kennis van de islam.² De ideologie en het kameraadschap van een groep als IS bieden het kader waar onzekere jongeren zich aan vastklampen.³ Verschillende studies concluderen dat religieuze of politieke doctrine een veel kleinere rol speelt voor de 'IS-generatie' dan voor eerdere jihadi-golven, of eerdere andere terroristische golven zoals de Rode Brigades of het IRA. Veel Belgische jihadi's met een achtergrond in gebroken gezinnen en straatcriminaliteit lijken veeleer gedreven door een cocktail van persoonlijke motieven. Die motieven kunnen in wisselwerking met de sociale, economische, politieke en culturele context een explosief mengsel worden, zoals het triggerfactorenmodel in het hoofdstuk van Allard Feddes uitlegt. Rik Coolsaet vat die cocktail van motieven samen onder de noemer *no future*-subcultuur.⁴ Olivier Roy ziet als gemeenschappelijk kenmerk van deze jonge generatie jihadi's dat ze geweld en hun eigen dood nastreven, en noemt ze 'gewelddadige nihilisten.' IS biedt een narratief kader om hun aspiraties in te passen, een imaginaire plek waar hun noden vervuld kunnen worden, en een *super gang* om deel van uit te maken. Eerder dan over de 'radicalisering van de islam' spreekt Roy over de 'islamisering van radicalisering'.⁵ En Europol heeft het over een 'gewelddadige extremistische maatschappelijke trend'.⁶

Veel moslims voelen zich vandaag verontwaardigd over bepaalde ontwikkelingen; In de Arabische wereld zijn veel burgers kwaad op de dictatoriale regeringen, en gefrustreerd over het mislukken van de Arabische lente. In het Westen leeft bij sommige moslims ongenoegen over westerse inmenging in het Midden-Oosten, en hardnekkige discriminatie in het Westen.⁷ Jihadigroeperingen stellen gelijkaardige diagnoses en pikken zo op die gevoelens in. Maar, om terug te keren naar het trapmodel van radicalisering dat Miller en Chauhan bespraken in hun hoofdstuk; niet alle verontwaardigde moslims voelen zich geroepen om de wapens op te nemen, en nog veel minder onder hen projecteren hun ongenoegen op een gemeenschappelijke 'vijand' zoals IS alle 'ongelovigen' voorstelt. Het gewelddadig jihadisme geniet weinig sociale en politieke steun, zo wijst onderzoek uit.⁸ Dit is belangrijk, want de status die terroristen genieten bij de bevolking kan voor hen een motivatie zijn om tot geweld over te gaan.⁹ Bovendien zijn veel jihadi's niet zelf slachtoffer van

onrecht in het Midden-Oosten of het Westen, maar spreken ze over het lijden van anderen waarmee ze zich solidair voelen, zoals de Palestijnen.

Met andere woorden, gewelddadige jihad begint voor velen met gevoelens van onrecht of frustratie, maar niet alle gefrustreerden vinden dat alle 'ongelovigen' daarvoor moeten boeten; niet alle gefrustreerden kanaliseren die gevoelens in criminaliteit of geweld.¹⁰ Dus, ja, ideologie speelt een rol als motor voor de Syriëgang. En jihadi's zijn in het algemeen op één of

Met andere woorden, gewelddadige jihad begint voor velen met gevoelens van onrecht of frustratie, maar niet alle gefrustreerden vinden dat alle 'ongelovigen' daarvoor moeten boeten; niet alle gefrustreerden kanaliseren die gevoelens in criminaliteit of geweld.

andere manier gelovig.¹¹ Maar het is meestal niet kennis van de islam die mensen in handen van rekruteerders drijft. Daniel Koehler vat deze kwestie samen als volgt: "Jullie geloven allemaal in de westerse grondwet [...]. Maar daarom wil je geen grondwetspecialist worden. [...] Zij geloven op dezelfde manier."¹²

Profielen, processen, trappen, piramides: in deze bundel passeerden verschillende modellen om radicalisering te vatten de revue. Tegelijkertijd wezen de auteurs op de limieten van die modellen. De zoektocht naar eenduidige profielen van terroristen werd al snel opgegeven, gezien de diversiteit aan biografieën van terroristen. En radicalisering weergeven als een lineair proces dat start met een extremistische ideologie en eindigt in geweld, bleek ook misleidend. Veel van de huidige jihadi's werden niet eerst geradicaliseerd door een religieuze beweging voor ze een crimineel pad opgingen. Radicaliseringsprocessen verlopen vandaag vaak grillig en snel, en zijn niet te herkennen aan uiterlijke kenmerken van radicaal gedachtegoed.¹³

Het enige waar we zicht op hebben, zo concluderen we uit het hoofdstuk van Miller en Chauhan, zijn de stukjes van de puzzel. Factoren die extremisme voortstuwen vinden we op individueel niveau, groepsniveau en in de bredere context. Het gaat over persoonlijke en collectieve grieven, netwerken van vrienden en familie, een ondersteunende omgeving, en politieke en religieuze ideologieën. Hoe die stukjes samen passen, varieert enorm, afhankelijk van individuele levenslopen, groepsdynamieken en contextfactoren. Daarom stelden onderzoekers recent het model van een complexe puzzel voor, met veel mogelijke in- en uitgangen, afhankelijk van individu en context.¹⁴ Als er één zaak is waar onderzoekers het dus over eens zijn, dan is het dat heel veel factoren een rol spelen als grondoorzaken voor gewelddadig extremisme. Daarom is het een groot risico om in de begeleiding van extremisten enkel op ideologie te werken.

Preventie en re-integratie van gewelddadige extremisten mag dus niet enkel bestaan uit een ideologische component.

Preventie en re-integratie van gewelddadige extremisten mag dus niet *enkel* bestaan uit een ideologische component. Net zoals in algemene criminaliteitspreventie wordt het inwerken op individuele factoren best samen met de contextfactoren aangepakt.

Interventies moeten focussen op de verschillende, ook achterliggende problemen van een persoon, en moet dus multidisciplinair zijn. De praktijk leert dat je extremistisch gedachtegoed maar moeilijk kan wegdiscussiëren. De meeste deradicaliseringsprogramma's in het Westen beogen ideologische deradicalisering dan ook enkel op indirecte wijze. Sommige, zoals het Zweedse 'EXIT'-programma, voeren zelfs helemaal geen ideologische debatten met de deelnemers, zo leren we uit Koehler's hoofdstuk. Dit soort programma's beogen in de eerste plaats de re-integratie van extremisten door het aanbieden van alternatieven voor de vrienden, betekenis, ervaring, status, etc. die extremistische organisaties bieden.¹⁵ Bovendien vallen er onder de beleidsparaplu van radicalisering ondertussen verschillende soorten personen, die elk een andere aanpak vragen. Er is een kleine groep gewelddadige extremisten zoals *homegrown* en *foreign terrorist fighters*, en verder zijn er: geweldplegers zonder ideologische aspiraties, een grote groep niet-gewelddadige radicalen van verschillende strekkingen, en ten slotte radicalen die geen geweld plegen maar er wel mee sympathiseren. Ook kan iemand op het ene moment wel een geweldactie ondersteunen en later weer niet, of van crimineel gewelddadig gedrag dan toch verschuiven naar ideologisch geïnspireerd geweld, enzovoort.

In Vlaanderen wordt volop gezocht naar de juiste plek voor de ideologische factor in het beleid inzake radicalisering. In het politieke debat worden instellingen en geschriften van de islam vaak met de vinger gewezen in verband met radicalisering, of worden moslims in het algemeen als kwetsbare groep voor extremisme bestempeld. Lokale casemanagers zetten echter op verschillende levensdomeinen in, zoals werk en sociale kring, afhankelijk van de noden van de persoon in kwestie.

De Vlaamse overheid heeft de gangbare benadering van radicalisering als een *proces* duidelijk overgenomen (zie figuur). De conceptnota die het Vlaams actieplan ter preventie van radicalisering (verder 'het actieplan') voorafging, heeft het over preventie van 'radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme'.¹⁶ En de Vlaamse overheid hanteert de definitie van '(gewelddadige) radicalisering' van het federale Plan R: 'Een proces waarbij een individu of groep van individuen op dusdanige wijze wordt beïnvloed dat dit individu of deze groep van individuen mentaal gevormd wordt of bereid is tot het plegen van terroristische handelingen'.¹⁷

Postkaart over de opvoedingslijn voor ouders die vragen hebben over radicalisering.¹⁸

De inzet van beleidsdomeinen als Welzijn, Onderwijs, Werk, Integratie en Stedenbeleid wijst op een aanpak die verder kijkt dan de ideologische component van extremisme. Het departement Welzijn zegt in hun individuele begeleidingstrajecten ook oog te hebben voor verschillende levensdomeinen.¹⁹ De Vlaamse regering benadrukt dat er plaats is voor 'verschillende ideologieën, denkbeelden en levensovertuigingen',²⁰ waarschuwt tegen het 'culturaliseren' van radicalisering en geeft aan dat radicaliseringsprocessen 'vanuit welke ideologie ook' 'dezelfde mechanismen' volgen.²¹ De ideologische component wordt wel aangepakt in maatregelen met betrekking tot islamonderwijs, imams, interlevensbeschouwelijke dialoog en begeleiding aan jongeren over de islam. De actieplannen voorzien opleidingen Maatschappelijke Oriëntatie voor imams, een netwerk islamexperten dat duiding geeft bij de islam wanneer leraren of leerlingen met vragen zitten, en een infolijn over islam binnen het Executief van de Moslims van België (hierna Moslimexecutieve).²²

Praktijkdeskundigen pleiten ervoor om de ideologische component van politiek geweld zeker ook niet te negeren. Organisaties zoals Ceapire en het Netwerk Islamexperten voeren onder andere gesprekken over religie met hun doelgroep. In het lokaal casemanagement wordt op de brede waaier aan factoren ingezet die individuen kunnen weghouden van extremistische groepen. Afhankelijk van de noden van het individu spreken de casemanagers relevante partners en sleutelfiguren aan, zoals een vriend, een straathoekwerker of een imam, die met het individu aan de slag gaan om een sociaal netwerk uit te bouwen, familiebanden te herstellen,

een loopbaan te vinden, enzovoort. In Antwerpen bijvoorbeeld beschouwt het preventieteam radicalisering de ideologie van de huidige moslimextremistische groepen als een jas waaronder soms andere, persoonlijke en sociale, problematieken schuil gaan. Met die problematieken gaan ze in de eerste plaats aan de slag. In gevallen van ideologische radicalisering zien ze de afwijzing van geweld als het belangrijkste doel.²³

In principe is het casemanagement in de steden ook gericht op extremisme van verschillende ideologische strekkingen, maar andere vormen zoals extreemrechtse radicalisering worden minder snel gemeld. De focus van het beleid in de steden lijkt zich ook uit te breiden van gewelddadig extremisme naar 'spanningen tussen gemeenschappen,' wat ze benoemen als 'polarisering'.²⁴ Ook het nieuwe actieplan poogt radicalisering en polarisering in samenhang aan te pakken.²⁵

Risico-inschatting

In Vlaanderen heerst nogal wat onzekerheid bij eerstelijns werkers over hoe ze radicalisering kunnen herkennen en wanneer een gedrag of uitspraken verontrustend zijn. Checklists van uitwendige factoren waaraan je moslimradicalisering zou gezegd kan herkennen, volstaan niet. Zelfs al uiten veel jihadi's hun opgedane extreme ideeën inderdaad vaak openlijk voor ze tot actie overgaan,²⁶ heeft het gebruik van dergelijke checklists onbedoelde neveneffecten. Zeker in de periode na de aanslagen in Frankrijk en België werden moslims vaak onterecht verdacht gemaakt op basis van bijvoorbeeld het dragen van een baard of een hoofddoek. Voor Groot-Brittannië merkt Paul Thomas op dat dergelijke lijstjes tot valse positieven hebben geleid, waardoor veel moslims zich verdacht gemaakt voelden, wat de vertrouwensrelatie tussen hen en preventiewerkers ondermijnde.

Allard Feddes beschreef in zijn hoofdstuk wat risico-inschattinginstrumenten zijn en waarvoor ze gebruikt worden. Sommige van deze instrumenten zijn eerder screeningtools die helpen na te gaan of een persoon vatbaar is voor gewelddadig extremisme, andere zijn echte risicotaxatie-instrumenten die helpen in te schatten of een gedetineerde na de vrijlating gewelddadige activiteiten zal hervatten of niet.

In zijn hoofdstuk toont Allard Feddes dat veel screening tools, zoals de genoemde checklists, niet wetenschappelijk onderbouwd zijn. Een aantal instrumenten, zoals de VERA-2, is wel tot op zekere hoogte gevalideerd.²⁷ Ook het triggerfactorenmodel dat online beschikbaar is, is gebaseerd op empirisch onderzoek.²⁸ Risico-inschattingstools worden best gebruikt als hulpinstrumenten die risico- en beschermingsfactoren voor verschillende vormen van gewelddadig extremisme in kaart

brengen in verschillende levensdomeinen van een individu. Behalve naar de ideologische opvattingen van een individu kijken ze dus ook naar gedrag en relaties.²⁹

In Vlaanderen worden eerstelijnswerkers getraind om signalen van radicalisering te herkennen, en gebruiken verschillende diensten verscheidene screening tools. Eerstelijnswerkers zoals hulpverleners, jeugdwerkers, VDAB-consulenten en integratiemedewerkers kregen opleidingen over hoe ze signalen van radicalisering kunnen herkennen.³⁰ Het departement Onderwijs legt in *Handvatten voor de preventie, aanpak en omgang van radicalisering binnen het onderwijs* uit wanneer een situatie verontrustend is, en vraagt daarbij aandacht voor ideologische factoren, gedragsfactoren en uiterlijke identiteitskenmerken. Leraren worden bovendien geadviseerd om alvast nooit alleen te oordelen of bezorgdheid terecht is.³¹ Op lokaal niveau werkten verschillende pilootsteden een eigen screeningstool uit voor hun casemanagement. De stad Antwerpen ontwierp zo samen met partners uit de welzijnssector, politie en parket de Radix-tool. Dit is geen wetenschappelijk gefundeerd risicotaxatie-instrument, maar een hulpinstrument dat probeert het algemeen welzijn en de vatbaarheid voor radicalisering van een persoon die wordt aangemeld bij de radicaliseringscel in kaart te brengen. Verschillende domeinen van het leven van de persoon worden bekeken: individuele eigenschappen, familie, omgeving en maatschappelijke visie. Zowel kwetsbaarheden als beschermende factoren worden in kaart gebracht. De Radix-tool wordt ondertussen verspreid bij andere lokale besturen via de Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG).³² Ten slotte gebruikt het gevangenispersoneel het risicotaxatie-instrument VERA-2 om de recidivekansen te voorspellen van extremistische gedetineerden.

De kennis over risico-inschatting die aanwezig is bij de pilootsteden en het gevangeniswezen is echter onvoldoende breed verspreid. Zorgprofessionals die een rol hebben in het taxeren van risico's moeten daarom opgeleid worden in de bestaande instrumenten.³³ Een grondige risico-analyse maken is echter niet voor iedereen weggelegd. Daarom wordt in Nederland volop geëxperimenteerd met de inzet van rechechepsychologen in de lokale overlegplatformen.³⁴ In Vlaanderen adviseert de Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn ook om grondige risicoanalyse over te laten aan partners die getraind zijn in gedragswetenschappelijk gefundeerde risicotaxatie-instrumenten.³⁵

Ook al is de wetenschappelijke onderbouwing van risicotaxatie-instrumenten dun, is een gedeelde inschatting van het probleem cruciaal om een effectieve interventie op te starten. Het *Radicalisation Awareness Network* (RAN) beveelt daarom aan om in een *multi-agency* samenwerking de inschatting van de problemen van een persoon samen met alle betrokken partners te doen.³⁶ Ook in de Vlaamse pilootsteden ervaren casemanagers dat een gezamenlijke inschatting van de problemen van

een individu de begeleiding ten goede komt. De Radix-tool bijvoorbeeld wordt gebruikt om een gemeenschappelijk kader te vinden om afspraken te maken met alle partners. De tool wordt niet als checklist gebruikt of als objectieve risico-inschatting voor bijvoorbeeld een rechtszaak. Het instrument functioneert eerder als hulpinstrument bij een intuïtief ‘niet-pluis’-gevoel bij eerstelijns werkers: verschillende levensdomeinen van een persoon worden gestructureerd in kaart gebracht, bijvoorbeeld door middel van een gesprek. Zo’n instrument helpt case-managers te letten op verschillende factoren, te identificeren welke informatie nog ontbreekt, op welke domeinen iemand al dan niet begeleid moet worden en door welk soort sleutelfiguur.

Preventief beleid start met een goed zicht op de risico- en beschermingsfactoren; enkel zo kan men gericht doelen bepalen.

Preventief beleid start met een goed zicht op de risico- en beschermingsfactoren; enkel zo kan men gericht doelen bepalen. Een risico-inschatting kan ook voor groepen en bewegingen, buurten of hele samenlevingen gemaakt worden. Individuele gegevens van extremisten samenleggen zou inzicht kunnen verschaffen in collectieve context-

factoren, bijvoorbeeld bepaalde (off- en online) ontmoetingsplaatsen. In Groot-Brittannië verzamelen de inlichtingendiensten data over extremisten in zogenaamde *heat maps*, en in Nederland hebben onderzoekers een instrument ontwikkeld om risico- en beschermingsfactoren van polarisatie in buurten te meten.³⁷ In Vlaanderen beschikken we echter maar in beperkte mate over risico-inschattingen uit de verschillende gemeenten. Veel lokale besturen noemen bijvoorbeeld een beperkt zicht op de problematiek van radicalisering op hun grondgebied een van de belangrijkste hindernissen om hun regierol op te nemen en een Lokale Integrale Veiligheidscel (LIVC) op te starten.³⁸ Enkel de zestien gemeenten die een Vlaamse projectsubsidie voor radicalisering aanvroegen, hebben een risico-inschatting moeten maken van radicalisering op hun grondgebied. In de projectoprop wordt gefocust op Syriëstrijders, maar aangezien ook gemeenten zonder vertrekkers werden geselecteerd is het niet duidelijk welke risicofactoren er in acht werden genomen. De grote variatie in problemen die de gemeenten met hun de projectsubsidies voor radicalisering aanpakken, van het verhinderen dat mensen naar Syrië vertrekken tot het aanpakken van algemene integratieproblemen, bemoeilijkt ook het overzicht op Vlaams niveau.³⁹

‘Deradicaliserings’programma’s

Daniel Koehler beschrijft in zijn hoofdstuk de verschillende bestaande types ‘deradicaliseringstrajecten.’ Deze trajecten worden ook ‘exit-programma’s’ genoemd omdat ze begeleiding bieden voor personen die een extremistische groepering willen verlaten of/en van hun extremistisch gedachtegoed af willen.⁴⁰ In de praktijk worden ze ook soms re-integratietrajecten genoemd, naar het doel van dergelijke trajecten. Sommige programma’s beogen een gedragsverandering, om de betrokkenheid bij geweld te beëindigen (*‘disengagement’*). Andere beogen een attitudeverandering waarbij het doel is dat de persoon extremistisch gedachtegoed loslaat (*‘deradicalisering’*). Koehler typeert deze trajecten als ‘interventie’ om radicaliseringsprocessen te keren. Naast repressie en preventie is deze interventie een essentiële pijler van elke aanpak van radicalisering.

In Vlaanderen is er geen centraal ‘deradicaliseringscentrum,’ maar bestaan er verschillende initiatieven om mensen uit de handen van een extremistische ideologie of groep te halen, om hen weg te houden van geweld, en te re-integreren in de samenleving. De eerste wordt georganiseerd door de lokale overheid en beoogt individuen opnieuw te integreren in de samenleving via een multidisciplinair casusoverleg. Het tweede betreft enkele private initiatieven, zoals CEAPIRE en Deradiant. Daarnaast zijn er ook individuele trajecten voor (ex-)gedetineerden.

De meeste individuele trajecten worden georganiseerd door lokale besturen, die volop experimenteren met casusoverleg en begeleidingstrajecten in het kader van hun preventief beleid. Vilvoorde, Antwerpen en Mechelen begeleiden al langer individuen. Recent sprongen ook onder meer Gent, Maaseik, Genk, Menen, Zele, Oostende en Aalst op de kar. In die gemeenten coördineert een casemanager de begeleiding van jongeren over wie er bezorgdheid bestaat dat ze vatbaar zijn voor extremisme of ideologisch geweld. Vrijwillige begeleidingstrajecten worden op touw gezet samen met partners uit het bestaande hulpverleningsaanbod in de stad, sleutelfiguren in het sociaal netwerk, en soms partnerorganisaties zoals De Touten in Antwerpen, een organisatie gespecialiseerd in diversiteitsbeleid.

Het gevangeniswezen focust tot nu toe vooral op het inperken van radicalisering door extremistische leidersfiguren te isoleren in twee afzonderlijke afdelingen. Het departement welzijn dat bevoegd is voor hulpverlening aan (ex-)gedetineerden en personen in een vrijheid onder voorwaarden heeft werk gemaakt van een gedeelde definitie van disengagementstrajecten. Die definitie hanteert ‘sociale re-integratie’ als doel en benadrukt een multidisciplinaire aanpak.⁴¹ Twee experts binnen het departement Welzijn werken een vrijwillig hulpverleningsaanbod voor geradicaliseerde gevangenen uit. In juni 2017 begeleidden zij en hun partners negentien

gedetineerden. Daarnaast moeten de justitiehuizen, indien er een mandaat is van een magistraat bijvoorbeeld in het kader van vrijheid onder voorwaarden, personen begeleiden. De justitiehuizen hebben daarvoor evenwel nood aan vorming, een duidelijk mandaat, en informatie over de personen in kwestie. Tenslotte is er door de federale overheid in elke gevangenis is een moslimconsulent aangesteld.⁴² Zij staan echter in voor levensbeschouwelijke begeleiding in het algemeen en kunnen daarom niet in hun eentje instaan voor 'deradicalisering' in de gevangenissen.

Door de versnippering van dit aanbod over verschillende niveaus en actoren heen is er weinig overzicht en leeft de bezorgdheid dat niet alle gekende extremisten een begeleidingsaanbod krijgen. Minder dan de helft van de Vlaamse gemeenten hebben een LIVC. Gemeenten pakken deze problematiek ook op heel verschillende manieren aan, afhankelijk van de specifieke problematieken op hun grondgebied, hun institutionele structuur en budget, wat het overzicht verder bemoeilijkt. Lokale 'deradicaliserings'-ambtenaren houden zich bijvoorbeeld ook bezig met algemene integratie- of polarisatieproblematieken en begeleiden dus niet enkel (voormalige) gewelddadige extremisten.⁴³ Daarnaast draagt deze versnippering het risico in zich dat er gewerkt wordt met methodes waarvan de effecten niet altijd onderzocht zijn. Ten slotte is zo ook de expertise versnipperd. Eén privé-initiatief kan bijvoorbeeld veel theologische *knowhow* hebben, maar daarom niet aan degelijk risicomanagement doen.

Voor een dergelijke 'multi-agency' context is regie nodig van een coördinerende overheid. Uit het werk van Daniel Koehler en het RAN kunnen we twee taken voor de overheid distilleren. Ten eerste moet een centraal orgaan alle partners aan tafel zetten om de problemen in te schatten, af te spreken wat het doel is van het specifiek traject, en hoe men zal werken.⁴⁴ De overheid moet dus de veelheid aan initiatieven in Vlaanderen overzien, ook om de initiatiefnemers op te leiden en te ondersteunen, te evalueren, en eventuele hiaten te dichten. Bestaande kennis bij al deze partners moet daarbij maximaal gedeeld worden.

Ten tweede kan de overheid organisaties ondersteunen bij de ontwikkeling van deradicaliseringstrajecten. Deze begeleidingstrajecten zijn zeer moeilijk en ontbreken nog steeds wetenschappelijk onderbouwde kwaliteitsstandaarden.⁴⁵ Op basis van het bestaand onderzoek en praktijkervaring geeft Daniel Koehler toch drie zaken mee waarover initiatiefnemers goed moeten nadenken.⁴⁶

Ten eerste moeten ze goed nadenken over hoe ze de doelgroep willen bereiken. Sommige initiatieven proberen personen te overtuigen ('actieve' programma's), andere zijn gewoon beschikbaar voor wie er nood aan heeft ('passieve' programma's). Beide moeten werken aan hun zichtbaarheid, geloofwaardigheid en vertrou-

wen bij hun doelgroep. Hoe meer een individu uit vrije wil deelneemt aan het traject, hoe groter de kans om een 'cognitieve opening' te bereiken. Een gesprek waartoe de betrokkene niet bereid is en waar het vertrouwen ontbreekt, zal sneller falen.⁴⁷ In België werken zowel de begeleiding in gevangenissen als het casemanagement in de steden op vrijwillige en transparante basis. De lokale casemanagers bieden een individueel traject aan als een opportuniteit voor een persoon over wie er zorgwekkende signalen zijn. Het dient gezegd dat meerderjarigen op die manier veel moeilijker bereikt worden, omdat zij minder onder invloed staan van ouders of school, minder zichtbaar zijn in het stedelijk netwerk van onder meer jeugdwerk, en dat het hulpverleningsaanbod voor volwassenen beperkt is.

Om de noodzakelijke vertrouwensband te creëren met de deelnemers van het traject is het ook van belang om toegankelijke contactpersonen aan te stellen die vertrouwen genieten bij de doelgroep. Welke sleutelfiguur gaat best op huisbezoek? Een sociaal werker komt anders binnen bij gezinnen dan een politieambtenaar. Welke gesprekstechniek wordt gehanteerd? Ook wat meldpunten en hulplijnen betreft is het belangrijk dat er contactpunten buiten de politie zijn, omdat die sneller gebeld worden door familieleden van extremisten.

Een tweede zaak die initiatiefnemers kunnen leren uit Koehlers hoofdstuk is dat succesvolle exit-programma's niet enkel focussen op de ideologie van extremisten. De meeste westerse deradicaliseringsprogramma's proberen eerder indirect ideologische 'deradicalisering' te bereiken. Begeleiders dagen best de ideologie van de deelnemers niet openlijk uit met theologische debatten. Theologische gesprekken mogen niet vervallen in een debat over waarden en normen. Wel kunnen ze zonder oordeel vragen stellen en twijfel creëren. Daarnaast moet de begeleider een geloofwaardige gesprekspartner zijn voor de doelgroep, wat kan bereikt worden door te investeren in de relatie met de deelnemers, interesse te tonen, transparant te zijn over welke informatie gedeeld wordt en met welke overheden en partners samengewerkt wordt. Vanwege hun geloofwaardigheid bij de doelgroep werken soms ook 'formers' mee aan exit-werk. Hiervoor moeten exit-initiatiefnemers echter goed nadenken over waar ze formers inzetten, vanaf wanneer ze klaar zijn, hoe ze hen moeten trainen, en wat mogelijke risico's zijn.⁴⁸ Zoals gezegd ziet het Vlaamse departement Welzijn disengagementstrategieën als begeleiding op verschillende levensdomeinen: van psychosociale

Daarnaast moet de begeleider een geloofwaardige gesprekspartner zijn voor de doelgroep, wat kan bereikt worden door te investeren in de relatie met de deelnemers, interesse te tonen, transparant te zijn over welke informatie gedeeld wordt en met welke overheden en partners samengewerkt wordt.

begeleiding over tewerkstelling tot het aanbieden van een tegendiscours door bepaalde religieuze sleutelfiguren.⁴⁹ Dit is in lijn met de aanbevelingen van Koehler en het RAN. Het lokale casemanagement springt omzichtig om met de inzet van religie als instrument om iemand te begeleiden. Deradicaliseringsambtenaren willen alvast ten stelligste vermijden dat ze een 'gedachtepolitie' worden die radicale uitingen criminaliseert.

Ten derde kan men het best goed nadenken over wie de deradicaliseringstrajecten uitvoert. Overheidsinstanties hebben het voordeel van veel middelen, maar niet-gouvernementele partners zijn geloofwaardiger. Daarom besluiten Daniel Koehler en het RAN dat samenwerking tussen overheid en andere partners de voordelen van beide kan combineren. Bovendien verhoogt samenwerking met verschillende partners de kwaliteit van de diagnose en de begeleiding. *Multi-agency* samenwerking heeft wel sterke coördinatie nodig en goede afspraken over informatie-uitwisseling.

Counternarratieven

Uit het onderzoek over counter- of alternatieve narratieven leren we dat de geloofwaardigheid van de boodschapper de kritische succesfactor is. Dat maakt het moeilijk voor overheden om zelf rechtstreeks een tegendiscours te brengen. Toch kunnen ze een belangrijke rol opnemen op dit terrein.

Overheden moeten ervoor zorgen dat wat ze zeggen overeenstemt met wat ze doen, bijvoorbeeld inzake buitenlands beleid of integratiebeleid.

Ten eerste moeten overheden ervoor zorgen dat wat ze zeggen overeenstemt met wat ze doen, bijvoorbeeld inzake buitenlands beleid of integratiebeleid. Samenhangend erkennen overheden best collectieve grieven zoals ongelijkheid en discriminatie (en onbehagen over migratie in het geval van rechts extremisme), en moeten ze vermijden om de volledige moslingemeenschap als doelgroep te benaderen voor *counternarratives*,

want dit maakt hen een 'verdachte groep' en kan dus wantrouwen voeden. Ten tweede kan de overheid, weliswaar van achter de schermen, wel initiatieven vanuit de samenleving ondersteunen, met financiële steun, expertise of andere ondersteuning. Niet-gouvernementele initiatiefnemers kennen vaak beter de taal en gevoeligheden van de groep die kwetsbaar is voor radicalisering.

In het nieuwe Vlaams actieplan staan verschillende initiatieven om een counter-narratief te voeren. De minister van Binnenlands Bestuur en Stedenbeleid zal een oproep lanceren om 'maatschappelijke tegengeluiden te mobiliseren.' Er komt ook een oproep voor gemeenten om initiatieven te nemen 'rond normen en waarden, rechten en plichten en actief en gedeeld burgerschap.' In het project rePresent praten jongeren met een migratie-achtergrond met mediamakers over hoe deze jongeren gerepresenteerd worden in de media, en de VRT bundelt getuigenissen van 'stemmen uit het kalifaat' online. Ook private organisaties zoals CEAPIRE proberen extremistisch discours te counteren op sociale media en in gesprekken.⁵⁰

Evalueren

In Vlaanderen is een evaluatie van het Vlaams actieplan gepland in 2018.⁵¹ De Vlaamse Regering rapporteert halfjaarlijks aan het Vlaams Parlement in de Commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering. Ondertussen is het actieplan, na een consultatieronde met onder andere onderzoekers, herzien. Er zijn nog geen concrete plannen over wie (intern of extern, administratie of parlement) de evaluatie zal doorvoeren en hoe er geëvalueerd zal worden. Het Britse Prevent-programma werd bijvoorbeeld door het parlement geëvalueerd op basis van schriftelijke en mondelinge getuigenissen en een werkbezoek. Eveneens moet er uitgeklaard worden of ook de projecten, zoals de acht projecten voor 'positieve identiteitsontwikkeling bij jongeren', mee geëvalueerd zullen worden. Ook voor dit soort projecten is nog niet veel bekend over de mogelijke impact (bedoeld en onbedoeld) en is er dus nood aan wetenschappelijke onderzoek.

Uit het hoofdstuk van Amy-Jane Gielen leren we dat preventief beleid evalueren niet evident is. Toch zijn er realistische evaluatieve methoden beschikbaar, zo toont ze aan, die ook preventief beleid meer *knowledge based* kunnen maken. De wetenschappelijke literatuur leert ons alvast dat het nooit te vroeg is om te bedenken hoe je zal nagaan of je beleid de beoogde doelen bereikt. Enerzijds omdat een wetenschappelijk onderbouwde evaluatie een tijdrovende bezigheid is. Anderzijds omdat al bij de opmaak van beleid nadenken over wat je gaat evalueren, ook helpt om te formuleren wat je precies wil bereiken, en welke acties daarvoor nodig zijn. Daarom denken de beleidsmakers dus best tijdig na over de evaluatie van de maatregelen en projecten van het actieplan.

De lokale besturen denken ondertussen na over hoe ze de maatregelen ter preventie van radicalisering kunnen evalueren. Dat is bijvoorbeeld relevant om te kunnen beslissen waar ze Vlaamse projectsubsidies het best in investeren. In het kader van casemanagement is evaluatie ook van belang om de kwaliteit van de begeleiding te

verhogen, te bepalen wanneer een begeleiding kan worden afgerond, en om met alle partners een kader af te spreken voor de begeleiding van een individu, met gemeenschappelijke doelstellingen en methodes.⁵² Dit alles helpt om alle partners in de begeleiding op dezelfde lijn te krijgen. Pilootsteden hebben verschillende evaluatiemechanismen ontwikkeld. Het doel van het casemanagement is er geformuleerd als 'inclusie,' '(re-)integratie,' of 'verbondenheid met de samenleving.'⁵³ Daarom wordt er telkens een inschatting gemaakt vóór het begin van het casemanagement hoe de persoon zich gedraagt in verschillende kringen, zoals het gezin, het werk of de school, de sociale of sportkring. De overlegtafel neemt zowel beschermings- als risicofactoren in rekening. Na het traject wordt dezelfde inschatting opnieuw gemaakt om te kijken of er verdere begeleiding nodig is.

Beleidsmakers zouden een model moeten hebben, zegt Amy-Jane Gielen. Onderzoek en ervaring tonen de noodzaak om een gezamenlijk idee te hebben van wat precies het probleem is dat moet aangepakt worden. Wegens de ambiguïteit van het concept radicalisering kan je de impact van een breed actieplan als het Vlaamse moeilijk meten. Doordat lokaal casemanagement met verschillende doelgroepen werkt is het bijvoorbeeld moeilijk om hierover data te analyseren. Van cruciaal belang is daarom dat er in het Vlaams actieplan duidelijke doelen geformuleerd worden bij alle acties, en dat er vervolgens geëxpliciteerd wordt hoe de overheid

Het niet helder stellen van de doelgroepen bemoeilijkt een zicht op de resultaten, én houdt het risico in dat moslimgemeenschappen zich geïsoleerd voelen.

denkt die doelen te bereiken.⁵⁴ In de opeenvolgende actieplannen staat als doelstellingen: "jongeren en jongvolwassenen die risico lopen om te radicaliseren zo snel mogelijk te detecteren en hen zo aan boord te houden van onze samenleving," en "voorkomen dat personen radicalisering, en signalen van gewelddadige radicalisering zo vroeg mogelijk

detecteren." Het "merendeel van de maatregelen" situeert zich volgens de Vlaamse regering in "primaire en secundaire preventie".⁵⁵ Het is echter niet duidelijk welke acties bedoeld zijn als primaire preventie en welke gericht zijn op mensen die vatbaar zijn voor gewelddadig extremisme, of hoe het plan "jongeren die risico lopen" afbakent. Het niet helder stellen van de doelgroepen bemoeilijkt een zicht op de resultaten, én houdt het risico in dat moslimgemeenschappen zich geïsoleerd voelen.

Een aandachtspunt bij het helder stellen van doelstellingen is dat brede preventie van het huidige gewelddadig extremisme in grote mate overeenkomt met brede preventie van (jeugd)criminaliteit. Lokale uitvoerders en partners van dit actieplan worden dagelijks geconfronteerd met structurele noden op het vlak van onder meer

jeugdwerk voor jongvolwassenen, toegankelijkheid van hulpverlening, integratie van gezinnen met een migratieachtergrond, discriminatie op de arbeidsmarkt, schooluitval, kwaliteit van islamonderricht en spanningen tussen gemeenschappen. Hoewel dit allemaal potentiële elementen zijn in de voedingsbodem voor extremisme, maakt de structurele aanpak van deze problemen geen deel uit van het ad-hoc deradicaliseringsbeleid.

De ervaring van jongeren en eerstelijns werkers

Jongeren, en specifiek moslimjongeren, worden in het Vlaams actieplan als een belangrijke doelgroep beschouwd. Dit zien we in maatregelen zoals vormingen over “identiteitsontwikkeling bij moslimjongeren” en de projecten rond “positieve identiteitsontwikkeling bij jongeren”. Drie van deze acht gesubsidieerde projecten om met jongeren in hun vrije tijd te werken om radicalisering te voorkomen noemen moslimjongeren namelijk expliciet als doelgroep.⁵⁶ Ook wordt aan leraren geleerd hoe ze verontrustende signalen bij jongeren kunnen herkennen en doorgeven.⁵⁷ In deze bundel schreef Paul Thomas over de impact van deradicaliseringsbeleid op jongeren. We halen uit zijn hoofdstuk twee conclusies voor Vlaanderen: één over preventie van een voedingsbodem voor radicalisering, en één over informatie-doorstroming in de keten detectie-interventie-nazorg.

Uit het onderzoek over het Britse *Prevent*-programma leren we dat we, als we jeugdwerk reduceren tot preventie van radicalisering, heel wat kansen voor positieve identiteitsontwikkeling laten liggen. Bovendien dreigt het de voedingsbodem voor radicalisering juist te vergroten. Paul Thomas toont in zijn hoofdstuk ook wat de gevolgen zijn als preventie van radicalisering onder de verantwoordelijkheid van de politie wordt geplaatst. Binnen het brede beleidsdomein van ‘radicalisering’ worden fenomenen zoals radicale uitingen van jongeren op school door een veiligheidsbril bekeken in plaats van door een pedagogische bril. Paul Thomas houdt dan ook een pleidooi om jeugdwerk en samenlevingsopbouw te herwaarderen in hun eigen, positieve finaliteit van positieve identiteitsontwikkeling en inclusie.

Ook in ons land voelen moslimjongeren zich soms gevisieerd door het deradicaliseringsbeleid,⁵⁸ of is het niet steeds duidelijk of een jongerenproject al dan niet kadert in de preventie van radicalisering. Dat werkt vervreemding in de hand en geeft brandstof voor het argument van moslimextremisten dat moslims worden onderdrukt. Daarom vreesden jeugdwerkers bij de lancering van de oproep voor jeugdprojecten in het kader van het actieplan voor de vertrouwensrelatie met hun doelgroep. Gezien de schaarste aan subsidies in het veld zagen sommige organisaties zich echter genoodzaakt om het projectgeld aan te vragen om hun reguliere acties

Praktijkdeskundigen in Vlaanderen wijzen op het belang van het reguliere aanbod, dat hiaten vertoont op het vlak van bijvoorbeeld jeugdhulpverlening en lokale sociale werking voor meerderjarige jongeren.

te kunnen behouden.⁵⁹ Praktijkdeskundigen in Vlaanderen wijzen echter op het belang van dat reguliere aanbod, dat hiaten vertoont op het vlak van bijvoorbeeld jeugdhulpverlening en lokale sociale werking voor meerderjarige jongeren.⁶⁰

Wat betreft de plaats van preventie van radicalisering maken gemeenten hun eigen keuzes. In Antwerpen zit het team deradicalisering bij het Stedelijk Bedrijf Samen Leven, in Vilvoorde is er een afzonderlijke deradicaliseringscel, in Kortrijk wordt het beleid inzake radicalisering onder de burgemeester en lokale politie geplaatst. Huisbezoeken worden meestal niet door de politie gedaan maar door casemanagers of sociale diensten. In kleinere steden is vaak de preventie- of integratieambtenaar verantwoordelijk gemaakt voor radicalisering. Op federaal niveau is Plan R ondertussen onder het OCAD geplaatst, het coördinatieorgaan voor de dreigingsanalyse. Lokale beleidsmakers stellen echter vragen bij het onderbrengen van preventief werk bij veiligheidsdiensten.⁶¹

Een tweede pijnpunt dat naar voren komt uit het Britse *Prevent*-programma is de rol van eerstelijns werkers in detectie van radicalisering. Hoewel sommige praktijkmensen aangeven dat het thema radicalisering ondertussen bespreekbaarder is geworden bij sociale partners, blijft ook in ons land het delen van informatie tussen socio-preventieve diensten en politie een heikel punt.⁶² Sociale partners, zoals jeugdwerkers of OCMW-medewerkers, zijn enerzijds weigerachtig om informatie over hun doelgroep te delen omdat ze vrezen voor de vertrouwensband met hun doelgroep.⁶³ Ze wijzen erop dat ze niet tegelijkertijd kunnen detecteren en begeleiden.⁶⁴ Anderzijds luidden eerstelijns werkers wel eens te snel de alarmbel en wordt de politie bijvoorbeeld onterecht naar school gehaald. In omgekeerde richting krijgen eerstelijns werkers dan weer niet altijd een terugkoppeling van de veiligheidsdiensten: was hun bezorgdheid over iemand terecht of niet? Soms krijgen ze geen informatie over iemands betrokkenheid bij extremisme, informatie die ze nodig hebben om een persoon adequaat te kunnen begeleiden.⁶⁵ In nog andere gevallen is er geen vlotte doorstroming van informatie van bijvoorbeeld scholen naar lokale politie.⁶⁶

Sommige steden kunnen voortbouwen op jarenlang opgebouwd vertrouwen tussen socio-preventieve diensten en politie; andere zijn pas aan de contacten met sociale partners, scholen, sleutelfiguren beginnen werken naar aanleiding van het vertrek van Syriëstrijders uit hun gemeente. Op het terrein spreekt men zowel van *hande-*

lingsverlegenheid als van handelingsdrang; beide zijn een uiting van het feit dat eerstelijns werkers zich vaak niet bekwaam voelen om met signalen van radicalisering om te gaan. Doordat jongeren als potentiële daders (van terrorisme) én als slachtoffers (van rekrutering) worden gezien, is het voor de eerstelijns werkers niet altijd duidelijk wanneer ze hen moeten beschermen dan wel aanmelden bij aanspreekpunten voor radicalisering.⁶⁷ De federale overheid heeft de lokale besturen in de omzendbrief van 21 augustus 2015 over de informatie-uitwisseling rond en de opvolging van de *Foreign Terrorist Fighters* aangespoord om Lokale Integrale Veiligheidscellen (LIVC's) op te richten waarin socio-preventieve diensten en politie informatie delen. In veel LIVC's zitten echter enkel lokale bestuursdiensten en veiligheidsdiensten, en worden externe socio-preventieve diensten hoogstens ad hoc uitgenodigd.⁶⁸ Minister van Binnenlands Bestuur Liesbeth Homans heeft daarom in 2016 een omzendbrief verspreid om de lokale socio-preventieve actoren te stimuleren om deel te nemen aan de LIVC's.⁶⁹ En minister van onderwijs Hilde Crevits stuurde een toelichting over de samenwerking tussen scholen en politie rond en stelde een databank met aanspreekpunten bij de politie ter beschikking van de scholen.⁷⁰

In een integraal veiligheidsbeleid is systematische opvolging van individuen en een vlotte doorstroming van informatie cruciaal om te kunnen interveniëren in soms zeer snelle radicaliserings- of rekruteringsprocessen. Veiligheidsdiensten én socio-preventieve diensten hebben een rol in die integrale veiligheidsketen en zijn genoodzaakt samen te werken, maar met respect voor ieders eigenheid. Internationaal wordt multidisciplinair overleg inderdaad als hoeksteen gezien in de aanpak van radicalisering en ook de Vlaamse pilootsteden benadrukken dat.⁷¹

Op basis van onderzoek en praktijkervaring kunnen we twee hefbomen aanwijzen om de samenwerking tussen veiligheidsdiensten en sociale partners te bevorderen. Ten eerste is er nood aan een duidelijk wettelijk kader om gevoelige informatie veilig te delen, vanuit socio-preventieve diensten naar veiligheidsdiensten en omgekeerd.⁷² Ten tweede kan het ver-

Duidelijkheid over de doelstelling van het delen van informatie over een persoon kan wantrouwen opheffen, zeker in het geval van de overlegtafels, waar het doel preventieve begeleiding is.

trouwen tussen stadsbestuur, socio-preventieve diensten en veiligheidsdiensten op lokaal vlak opgebouwd worden door duidelijke afspraken binnen LIVC's of andere overlegtafels. Van belang is duidelijk af te spreken wat 'nice to know' en 'need to know' is, wat gesignaleerd moet worden en wat eerstelijns werkers zelf kunnen aanpakken, waarom informatie wordt vergaard en hoe de informatie gebruikt zal

worden. Duidelijkheid over de doelstelling van het delen van informatie over een persoon kan wantrouwen opheffen, zeker in het geval van de overlegtafels, waar het doel preventieve begeleiding is.⁷³ Het is van belang terug te koppelen naar eerstelijnswerkers over wat er met hun informatie gebeurd is en waarom die belangrijk was.⁷⁴ Bovendien moeten veiligheidsdiensten de nodige informatie delen met de eerstelijnswerkers die personen moeten begeleiden. Om geruchten onder jongeren in te perken is het ook belangrijk duidelijk te maken wanneer dossiers afgesloten worden.⁷⁵

Ten slotte moeten eerstelijnswerkers ook ondersteund worden om kwetsbare jongeren te begeleiden, en om het gesprek aan te gaan over radicale opvattingen en diversiteitsconflicten. De overheid heeft daarom ook de belangrijke functie om eerstelijnswerkers te vertrouwen en te *empoweren* om hun pedagogische en sociale vaardigheden in te zetten als die problemen opduiken. De overheid kan daarvoor bestaande structuren in kaart brengen, verbinden en engageren.⁷⁶ Een randvoorwaarde is wel dat eerstelijnswerkers de leefwereld van de leerlingen kennen of kunnen inschatten. Dit is een aandachtspunt in Vlaanderen waar het lerarenkorps de diversiteit van de leerlingen niet weerspiegelt.⁷⁷

Islam in de Vlaamse samenleving

Het Vlaams actieplan ter preventie van radicalisering bevat maatregelen zoals de professionalisering van het islamonderwijs, de opleiding van imams, en de interlevensbeschouwelijke dialoog. Er is bijvoorbeeld een pilootproject dat imams opleidt in Nederlands en Maatschappelijke Oriëntatie om de integratie van de moskeewerking in de samenleving te bevorderen. Het Netwerk Islamexperten gaat praten met jongeren, leraren en eerstelijnswerkers over hoe leerlingen hun religie kunnen beleven met respect voor de ander.⁷⁸ Dit netwerk wordt gedeeltelijk gefinancierd door het departement Onderwijs. Het netwerk werkt met vrijwilligers en staat op zijn onafhankelijkheid om zijn geloofwaardigheid bij de doelgroep te bewaren en aan de samenleving te tonen dat de moslimgemeenschap mee strijdt tegen extremisme.⁷⁹ Het departement Onderwijs richtte samen met de Moslimexecutieve een stuurgroep Imamopleiding op en de verschillende koepels leidden leraren op over de islam, radicalisering en diversiteit.⁸⁰ De Moslimexecutieve werd ten slotte ondersteund om een infolijn op te zetten.⁸¹ Tegelijk waarschuwt het actieplan in de inleiding dat we radicalisering niet mogen 'culturaliseren' en dat het plan moslims niet wil viseren.

Het debat over 'euro-', 'rationele' of 'mainstream' islam, met thema's zoals de erkenning van moskeeën, vindt vandaag plaats in de context van antiterreurbeleid, met

de Syriëstrijders als aanleiding. Een eerste vraag die we dus moeten behandelen, is die van de rol van de islam in de huidige golf van gewelddadig extremisme. De huidige jihad staat uiteraard niet los van de islam. Als er sprake is van de islamisering van een gewelddadige extremistische trend, is een belangrijke vraag waarom en hoe deze extremisten in de islam hun inspiratie vinden voor hun revolutie. Onderzoek toont aan dat de meeste jihadi's zich vandaag slechts kort voor ze tot actie overgaan tot de islam wenden, en niet in hun moskeegemeenschap of familie. Veel jihadi's zetten zich expliciet af tegen hun ouders en hun lokale gemeenschap en radicaliseren in kleine groepen vrienden, of gaan te rade bij 'sheikh Google'.⁸²

Dat betekent dat imams, moslimleraren en moskeeën alleen het probleem van vervreemding en rekrutering van deze jongeren niet kunnen oplossen, maar dat ze wel mee de islamisering van extremisme kunnen counteren. Daarom is het van belang dat islamorganisaties een aanbod hebben voor jongeren die op zoek zijn naar religieuze inspiratie, om er zo mee voor te zorgen dat ze niet meeheulen met extremistische groeperingen. Goed opgeleide religieuze autoriteiten, degelijk religieus onderwijs en infolijnen, islamexperten of andere vormen van permanentie kunnen in dit aanbod voorzien.

De waarden van de islam zijn dus geen voedingsbodem voor extremisme, wel is een gebrek aan kritische zin om de islamtradities en geschriften te bekijken een risicofactor.

IS maakt wel degelijk gebruik van concepten uit het erfgoed en de geschriften van mainstream islam. Het feit dat IS zo succesvol de islam kaapt, roept vragen op bij veel moslims: is dit nu de islam? Is dit ook islam? Welke islam hang ik dan aan, op basis van welke bronnen? De waarden van de islam zijn dus geen voedingsbodem voor extremisme, wel is een gebrek aan kritische zin om de islamtradities en geschriften te bekijken een risicofactor. Praktijkdeskundigen wijzen daarom op de nood aan meer kwaliteitsvolle Nederlandstalige teksten over de islam.

Ondertussen werken leraren en imams, zoals die van het Netwerk Islamexperten, aan die kritische zin. Met het eerste woord van de Koran indachtig, 'Iqra', 'Lees', leert de voorzitter van het netwerk, imam Khalid Benhaddou, jongeren de Koran te interpreteren in zijn context. Hij vertaalt ook concepten zoals 'jihad' – een containerbegrip dat zowel heilige oorlog als inspanning voor andere doeleinden kan betekenen – naar het leven van de jongeren vandaag in de democratie. Oorlogsverzen worden in hun historische context geplaatst, en de islam wordt geplaatst in de context van vandaag, met een erfenis van migratie naar het Westen en kolonisatie en dictaturen in het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Benhaddou wil moslims in Europa hoeden voor vormen van islam die in de moslimwereld

politieke hervormingen tegenhouden. Zijn medewerkers beroepen zich op de flexibiliteit van de islamitische godsdienst om de dialoog tussen gemeenschappen aan te gaan, elkaars referentiekader te proberen begrijpen, op zoek naar gedeelde waarden.⁸³ Dat gaat in tegen het appel op autoriteit dat IS in háár islam-versie doet, maar stimuleert integendeel kritische zin: een democratische vaardigheid op zich.

Niet iedereen op het terrein vindt die aandacht voor levensbeschouwing in onderwijs en jeugdwerk opportuun, maar religie blijkt nu eenmaal belangrijker bij moslimjongeren met een migratieachtergrond dan bij andere jongeren.⁸⁴ In ons land blijkt bijvoorbeeld voor Marokkaanse jongeren religie een houvast in hun identiteit, aangezien velen onder hen geen nauwe band hebben met hun moederland maar tegelijk het gevoel hebben geen volwaardige Belgische burgers te zijn vanwege discriminatie.⁸⁵ Bovendien worden mensen met een migratieachtergrond sinds 9/11 vaak aangesproken op en dus bevestigd in hun religieuze identiteit. Debatten over migratie, vluchtelingen en diversiteit worden steeds vaker als islam-problematieken geframed.⁸⁶

Op dit moment voeren moslims een debat over de integratie van de islam in de samenleving in Vlaanderen. Het is van belang dat dit debat niet over moslims gevoerd wordt maar *met* moslims, en met aandacht voor de diversiteit binnen de moslimgemeenschappen. De islam, een godsdienst zonder centrale religieuze hiërarchie, kent namelijk een grote diversiteit. Dat blijkt ook uit de verschillende manieren waarop de godsdienst is ingebed in de Europese landen, zoals Marcel Maussen en Merel Talbi in hun hoofdstuk schetsen. Ook in België zijn er verschillende strekkingen en organiseren moslims zich vaak volgens land van herkomst. Verschillende generaties beleven hun godsdienst bovendien anders: ouderen bezoeken de moskee vaker, jongeren beleven hun godsdienst individueler.⁸⁷ De Moslimexecutieve kan dus niet beschouwd worden als een centraal orgaan dat alle moslims in België in alle aspecten van hun godsdienstbeleving representeert en stuurt.⁸⁸ Het is van belang dat een debat over de integratie van de islam gebeurt in een rustige, veilige omgeving voor de verschillende strekkingen binnen moslimgemeenschappen. Daarbij moet de islam op gelijke voet met andere levensbeschouwingen behandeld worden.

De diversiteit binnen de moslimgemeenschappen negeren zet aan tot een stereotiep beeld en voedt polarisatie. Alleen al de term 'euro-islam' houdt een impliciete beschuldiging in. Khalid Benhaddou herinnerde ons tijdens het seminarie in maart 2017 in dat verband aan het feit dat ook veel moslims buiten Europa voorstander zijn van een rationele of gematigde islam. En ten tweede geef je door een adjectief voor islam te zetten aan dat de islam zonder dat adjectief niet deugt.

Is er dan enige rol weggelegd voor de overheid in dit debat? Maussen en Talbi schetsen de grenzen van de inmengingsmogelijkheden van de staat in levensbeschouwingen. Net als voor andere levensbeschouwingen geldt ook voor de islam de scheiding van kerk en staat. Daardoor kunnen debatten over religieuze doctrine en interne organisatie enkel van binnenuit komen. De islam hoeft juridisch gezien namelijk helemaal niet rationeel of Europees te zijn. De staat kan en moet uiteraard wel controleren of instanties zoals moskeeën niet tot geweld aanzetten of aan buitenlandse spionage meewerken. Over sociale aspecten zoals onderwijs, activiteiten en publieke symbolen heeft de staat dan weer meer te zeggen. En de overheid kan initiatieven van onderuit ondersteunen die de sociale integratie van moslimgemeenschappen bevorderen.

De debatten over euro-islam gaan over veel meer dan over de preventie van extremistisch geweld. Ook de opkomst van de fundamentalistische islam, de erkenning van moskeeën, de geldstromen uit Saudi-Arabië naar de Grote Moskee, de coördinatie van moskeeën vanuit Turkije, thuisonderwijs in salafistische gezinnen, levensbeschouwelijke conflicten op school, en zo meer worden in het bad getrokken. Enerzijds heeft de Syriëgang voor een momen-

Enerzijds heeft de Syriëgang voor een momentum gezorgd om een constructieve dialoog te voeren over dit soort uitdagingen van de superdiverse samenleving; anderzijds is het moeilijk een eerlijk debat te voeren in een klimaat van dreiging.

tum gezorgd om een constructieve dialoog te voeren over dit soort uitdagingen van de superdiverse samenleving; anderzijds is het moeilijk een eerlijk debat te voeren in een klimaat van dreiging. Een sfeer van verdachtmaking en polarisatie is bovendien koren op de molen van extremisten. IS kan met zijn geweld de democratie moeilijk rechtstreeks vernietigen, en probeert dat dus te doen door onze samenleving te verdelen en door in te spelen op de angst voor de islam. Net daarom is het belangrijk onze eigen democratische instellingen en rechtsstaat te beschermen en de samenleving niet te laten verdelen. Bij elke communicatie over terreur en anti-terreurbeleid is het belangrijk dat in het achterhoofd te houden.

Wat leren we uit de ontmoeting tussen onderzoek en praktijk?

Wetenschappelijk onderbouwd beleid

Waarom plegen mensen extremistisch geweld? Hoe kunnen ze terug in de samenleving geïntegreerd worden? Radicalisering is een complexe puzzel gebleken, met vele ingangen en enkele mogelijke uitgangen. Ook de Vlaamse overheid benadrukt dat er geen *quick wins* verwacht mogen worden en dat preventie op lange termijn werkt.⁸⁹ Net wegens die complexiteit is een *knowledge based* beleid noodzakelijk om gewelddadig extremisme zo doeltreffend mogelijk aan te pakken en onbedoelde gevolgen in te perken. In dit veld worden vaak projecten gestart zonder voorafgaand onderzoek over de mogelijke effecten; of worden *good practices* overgenomen zonder veel zicht op waarom die praktijken als 'goed' wordt beschouwd.

Formuleer concrete en gedeelde doelen, en bedenk tijdig hoe je de effecten van de maatregelen zal onderzoeken.

Uit deze bundel halen we alvast twee lessen: formuleer concrete en gedeelde doelen, en bedenk tijdig hoe je de effecten van de maatregelen zal onderzoeken. Wegens de ambiguïteit van het beleidsconcept radicalisering is het van cruciaal belang doelen helder te formuleren. Elke gemeente, sector, of politieke strekking, vult het probleem 'radicalisering' helemaal anders in. Onduidelijkheid over wat 'radicalisering' inhoudt bij

de opstart van een project of bij de opmaak van een risico-inschattinginstrument, blijft de poort openzetten voor onbedoelde gevolgen, zoals stigmatisering van radicale opvattingen, van jongeren, en van moslims. Op het terrein wordt daarom vaak niet meer van *deradicalisering* gesproken maar van *re-integratie* in de samenleving.

Het ontwikkelen van een kader is niet alleen noodzakelijk om genomen maatregelen te kunnen evalueren, maar is ook nodig om de maatregelen uit te voeren. Een inschatting van het probleem en gemeenschappelijk geformuleerde doelstellingen bevorderen de samenwerking tussen verschillende partners op lokaal, Vlaams en federaal niveau en over sectoren heen.

Ondertussen blijft het onderzoek naar de voedingsbodem voor terrorisme verderlopen. De sleutel tot een doeltreffend antiterreurbeleid blijft het verzamelen en analyseren van informatie.⁹⁰ Om uitspraken te kunnen doen over de oorzaken en risicofactoren van huidige en toekomstige golven van terrorisme ontbreken echter veel gegevens. De kleine omvang van de groep terroristen bemoeilijkt kwantitatief onderzoek. Onderzoek naar levenslopen van terroristen gebeurt ook altijd achteraf,

als hun daden al bekend zijn. Het is niet mogelijk om individuen te volgen en te kijken wie wel en niet overgaat tot terrorisme; er is met andere woorden geen controlegroep.⁹¹ In de zoektocht naar voedingsbodems, risico- en beschermingsfactoren is het evenwel ook belangrijk onderzoek te doen naar mensen die opgroeien in dezelfde condities en *niet* in extremistische kringen verzeild raken. Data zijn bovendien beperkt tot interviews met mensen die uit extremistische organisaties zijn gestapt, of tot publiek beschikbare data zoals boodschappen die terroristen nalaten via internet, of levenslopen die uitgepluisd zijn door journalisten.

Om voldoende data te verzamelen is er meer samenwerking nodig: tussen wijkpolitie, inlichtingendiensten, onderzoekers en praktijkdeskundigen uit bijvoorbeeld exit-programma's. Als men de beleidsaanpak van radicalisering meer *knowledge-based* wil maken, moeten er manieren gevonden worden om in vertrouwen data te verzamelen en delen. Individuele gegevens van *foreign* en *homegrown terrorist fighters* moeten samengelegd worden, evenals resultaten van risico-inschattingsinstrumenten. Dit om activiteiten van terroristische groepen te detecteren; netwerken, collectieve *drivers* en contextfactoren in kaart te brengen en onderliggende trends te identificeren.

Onderzoek naar (lokale) context

Na twaalf jaar onderzoek naar 'radicalisering' weten we iets meer over het socialiseringsproces dat voorafgaat aan terroristische daden, maar hebben we weinig bijgeleerd over de gronddoorzaken van terrorisme in de politieke, sociale en economische context. De zoektocht van de oorspronkelijke terrorismestudies naar de voedingsbodem voor terrorisme ging in radicaliseringsstudies wat verloren.⁹² Eigenlijk weten we nog steeds niet zoveel over de kleine vijf-

honderd Belgische burgers die naar Syrië en Irak trokken, en waarom bepaalde gemeenten zoals Molenbeek en Vilvoorde zo veel meer getroffen werden dan andere zoals Mechelen. Sinds hun vertrek is er ook niet zoveel veranderd aan de mogelijke gronddoorzaken: de oorlog in Syrië woedt, het mislukken van de Arabische Lente maakte de regio onstabiel, en ook al krimpt het IS-kalifaat, de cocktail aan frustraties blijft een vat waaruit verschillende extremistische organisaties kunnen tappen.

Sinds hun vertrek is er ook niet zoveel veranderd aan de mogelijke gronddoorzaken: de oorlog in Syrië woedt, het mislukken van de Arabische Lente maakte de regio onstabiel, en ook al krimpt het IS-kalifaat, de cocktail aan frustraties blijft een vat waaruit verschillende extremistische organisaties kunnen tappen.

Er blijkt geen empirische basis te bestaan voor het screenen van individuen op basis van uitwendige gedragingen om te gebruiken voor preventief beleid. Veel meer geloof hechten wetenschappers aan het vaststellen van condities en omgevingsfactoren waarbij (verschillende vormen van) extremisme makkelijk gedijen. Uit de 'personeelsfiches' van IS blijkt dat hun buitenlandse strijders vaak afkomstig zijn van dezelfde plekken. Dat wijst erop dat we individuele beweegredenen van extremisten moeten plaatsen in heel specifieke lokale contexten.⁹³ Onderzoekers benadrukken dat contextfactoren zoals polarisering een belangrijke rol kunnen spelen in radicaliseringsprocessen.⁹⁴ Daarom blijft onderzoek nodig naar de condities waarin terrorisme wortel schiet – uiteraard met aandacht voor een waaier aan factoren, met inbegrip van online netwerken, de actieradius van rekruteerders, en internationale politiek. Onderzoek in onze Vlaamse buurten zouden we kunnen samenleggen met internationaal onderzoek in de buurlanden, waar de *foreign fighters* vaak andere persoonlijke achtergronden hebben.

De rol van de Vlaamse overheid

In een multi-agency context is coördinatie cruciaal op vlak van risico-inschatting, gemeenschappelijke doelstellingen, randvoorwaarden en vorming voor lokale en private partners.

Uit de dialoog tussen onderzoekers en praktijkdeskundigen in dit project halen we drie pijlers voor een Vlaamse aanpak van gewelddadig extremisme.

Ten eerste spelen Vlaamse **socio-preventieve diensten en lokale besturen een cruciale rol in de integrale veiligheidsketen detectie – risico-inschatting – interventie – nazorg**. Die keten is een noodzakelijk

middel om gewelddadige extremisten van verschillende strekkingen te detecteren, en indien mogelijk te re-integreren. Het gaat dus om een heel specifiek beleid, gericht op een kleine groep geweldplegers. Er is echter meer coördinatie nodig, ook op Vlaams niveau. In een *multi-agency* context waarbij verschillende overheden en partners een rol hebben is coördinatie cruciaal op vlak van risico-inschatting, gemeenschappelijke doelstellingen, randvoorwaarden en vorming voor lokale en private partners. Andere belangrijke aandachtspunten voor de integrale veiligheidsketen in Vlaanderen zijn een multidisciplinaire aanpak en samenwerking tussen socio-preventieve diensten en veiligheidsdiensten.

Re-integratie van extremisten is individueel maatwerk dat best geregistreerd wordt door gemeenten in samenwerking met lokale partners. Toch is gebleken dat een gedeeld kader op federaal en Vlaams niveau, met een gedeelde diagnose van wat

problematisch is en wat niet, en gedeelde doelstellingen, belangrijk is. Zowel lokale beleidsmakers als de Vlaamse regering benadrukken terecht dat ze bestaande structuren inzetten en geen parallel circuit willen installeren.⁹⁵ Daarom is vorming belangrijk om bestaande organisaties te versterken om een rol op te nemen in deradicaliseringstrajecten.

Ten tweede kan Vlaanderen inzetten op **brede preventie van gewelddadig gedrag** in het algemeen. In de voedingsbodem voor extremistisch geweld speelt duidelijk een veelheid aan factoren een rol. Veel van die risicofactoren gelden ook voor andere vormen van criminaliteit, én criminaliteit is zelf een risicofactor voor gewelddadig extremisme. Door preventie op verschillende factoren te richten en niet enkel op moslimfundamentalisme heeft men dus het meeste kans om de voedingsbodem voor gewelddadig gedrag effectief te versmallen. Bovendien vermijdt men zo onbedoelde gevolgen zoals polarisering en vervreemding. Dit vraagt dus om een herwaardering van brede preventie in reguliere beleidsdomeinen zoals integratie, onderwijs, jeugd, welzijn, werk en wonen.

Ten derde horen we bij veel praktijkmensen ook een oproep om meer in te zetten op een **inclusieve samenleving**. Beleidsdomeinen als Onderwijs, Integratie, Jeugd, Werk, Welzijn en Wonen kunnen daarop inzetten. De voorbije jaren zijn ‘deradicaliseringsambtenaren’ op een aantal knelpunten in de samenleving gestoten: schooluitval, discriminatie op de arbeidsmarkt, stedelijk samenleven in kwetsbare wijken, toegankelijkheid van hulpverlening, opvoedingsondersteuning, welzijnsaanbod voor jongvolwassenen, en de diversiteit van lerarenkorps en lokale politie. Ze grepen het deradicaliseringsbeleid aan om aan deze knelpunten te werken in samenwerking met lokale diensten en partners uit het middenveld.⁹⁶ Ook het departement Welzijn werkt bijvoorbeeld aan interculturalisering van de zorg.⁹⁷ Zowel in de conceptnota als in de actieplannen over radicalisering wijst de Vlaamse regering ook op het belang van werken aan een inclusieve samenleving.⁹⁸ De noden op het terrein op dat vlak blijven hoog.

Een beleid voor sociale inclusie dat uitgaat van een positieve doelstelling kan niet vervangen worden door een deradicaliseringsbeleid dat uitgaat van een negatieve doelstelling, namelijk het verhinderen dat mensen ‘radicaliseren’. Projecten rond integratie en positieve identiteitsontwikkeling aanpakken onder de noemer deradicaliseringsbeleid – of met projectgeld van dat beleid – maakt van moslimge-

Een beleid voor sociale inclusie dat uitgaat van een positieve doelstelling kan niet vervangen worden door een deradicaliseringsbeleid dat uitgaat van een negatieve doelstelling, namelijk het verhinderen dat mensen ‘radicaliseren’.

meenschappen onterecht een verdachte groep. Lokale deradicaliseringsambtenaren – die nochtans heel specifiek bezig zijn met de begeleiding van extremisten – zijn de eersten om te wijzen op het belang van sociale cohesie als beleidsprioriteit.⁹⁹ Net zij zien de nood aan een positief project, niet vanuit een probleembenadering, maar vanuit een visie op samenleven in een superdivers Vlaanderen. Inclusief beleid heeft uiteraard preventieve effecten. Het biedt mensen een perspectief en een gevoel van verbondenheid met de samenleving, zodat ze minder snel meesurfen op golven van extremisme. Maar het bouwen van een inclusieve samenleving met gelijke kansen voor iedereen is een positief toekomstproject op zich, dat verengd wordt als het onder ‘preventie van radicalisering’ wordt geschoven.

Het samenlevingsbrede probleem radicalisering vraagt een samenlevingsbrede aanpak.

sleutelfiguren om vroegtijdig problemen te detecteren en een pad uit te stippelen om mensen weer aansluiting te doen vinden bij de samenleving. Maar tegelijk geven bovenlokale dynamieken brandstof aan extremisme: geweld in het Midden-Oosten en Noord-Afrika, online propaganda, polariserende uitspraken in de publieke ruimte, structurele discriminatie, enzovoort. Bovenlokale dynamieken kunnen een lokale aanpak dus ondersteunen of hinderen.

In de zoektocht naar een antwoord op extremisme komen we onvermijdelijk terecht bij vragen over hoe we de samenleving vorm willen geven, en dus ook bij de politiek. Ook onderzoekers maken deel uit van de samenleving en stellen verschillende diagnoses en oplossingen voor, zoals ook bleek uit deze bundel. Maar wat op onze bijeenkomst van onderzoekers en praktijkdeskundigen vooral bleek, was een gezamenlijk engagement om dit moment te grijpen om constructief de uitdagingen van een superdiverse samenleving aan te gaan. De praktijkdeskundigen hebben de *sense of urgency* rond de Syriëstrijders als opportuniteit aangegrepen om nieuwe contacten te smeden en merken op het terrein veel toenadering.

“Soms moet de angst heel dichtbij komen [...] om een fundamenteel debat te voeren dat de afgelopen decennia niet gevoerd is.”

“Radicalisering ontstaat in het leven van alle dag”, schrijft Rik Coolsaet.¹⁰⁰ Het samenlevingsbrede probleem radicalisering vraagt dan ook een samenlevingsbrede aanpak. In Vlaanderen is er heel wat expertise op lokaal vlak. Lokale diensten kennen nu eenmaal de juiste

Tijdens ons seminarie getuigde imam Khalid Benhaddou hoe hij, hoewel behoedzaam voor de polarisering die het kan teweegbrengen, het Vlaamse deradicaliseringsbeleid heeft aangegrepen om buiten de muren van zijn moskee en gemeenschap te treden en

andermans perspectief te leren kennen. “Soms moet de angst heel dichtbij komen [...] om een fundamenteel debat te voeren dat de afgelopen decennia niet gevoerd is.” [...] “Ik denk dat iedereen, niet enkel imams, [...] zich misschien eens de vraag moet stellen: ‘hoe kan ik op een ander terrein komen, van de eigen ivoren toren, uit de eigen comfortzone’, om ook die dialoog echt mogelijk te maken.” Tijd dus om, naast een effectieve aanpak van gewelddadig extremisme, de uitdagingen van een superdiverse samenleving aan te gaan en de dialoog en verbinding voort te zetten.

Brussel, 9 juni 2017

EINDNOTEN

- 1 Deze conclusie vergelijkt het internationaal onderzoek met de Vlaamse praktijk op basis van de bijdragen van praktijkdeskundigen op het seminarie van 3 maart 2017, georganiseerd door het Vlaams Vredesinstituut in het Vlaams Parlement. De praktijkdeskundigen waren: Maarten De Waele (VVSG), Cherif Al Maliki (Ceapire), Khadija Aznag (Agentschap Integratie en Inburgering), Christophe Busch (Kazerne Dossin), Alexander Van Leuven (stad Mechelen), Anissa Akhandaf (stad Antwerpen) en Khalid Benhaddou (Netwerk Islamexperten). Daarnaast is deze conclusie gebaseerd op een interview met Jessika Soors van de stad Vilvoorde (Brussel, 5 januari 2016), een 'Opleiding Radicalisme' van Fedasil (Brussel, 1 maart 2016), en een observatie van de 'werkgroep radicalisering' met lokale preventie-ambtenaren bij de VVSG (27 mei 2016). Tenslotte werden ook literatuur en beleidsdocumenten gebruikt, die worden vermeld in de eindnoten.
- 2 Weenink, A.W. (2015), Behavioral Problems and Disorders among Radicals in Police Files, *Perspectives on Terrorism*, 9: 2, <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/416/html>, geraadpleegd op 23 mei 2017.
- 3 Coolsaet, R. (2017), (De)radicalisering tussen praktijk en ambiguïteit, *Cahier Politiestudies*, 1:42, 223.
- 4 Coolsaet, R. (2016), Deradicaliseringsbeleid en de IS-generatie, *Politiejournaal*, september, 15-16.
- 5 Roy, O. (2017), Who are the new jihadis?, *The Guardian*, 13 april, <https://www.theguardian.com/news/2017/apr/13/who-are-the-new-jihadis>, geraadpleegd op 23 mei 2017.
- 6 Europol (18 januari 2016), *Changes in modus operandi of Islamic State terrorist attacks. Review held by experts from Member States and Europol on 29 November and 1 December 2015*, Den Haag: Europol, <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/changes-in-modus-operandi-of-islamic-state-terrorist-attacks>, geraadpleegd op 23 mei 2017.
- 7 Gepercipieerde discriminatie omwille van geloof, taal en huidskleur onder Vlaamse jongeren is geen marginaal probleem. Vlaamse moslimjongeren en Vlaamse jongeren met Afrikaanse, Marokkaanse en Turkse roots ervaren het vaakst discriminatie. Zie Van Droogenbroeck, F., et al. (2016), Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR, http://socipci.vub.ac.be/torwebdat/publications/t2017_9.pdf, geraadpleegd op 23 mei 2017.
- 8 Roy, O., Who are the new jihadis?; EIP, What does Molenbeek think? – New EIP survey reveals drivers of violent extremism, <http://eip.org/en/news-events/what-does-molenbeek-think-%E2%80%93-new-eip-survey-reveals-drivers-violent-extremism>, geraadpleegd op 1 juni 2017.
- 9 Zie Khalil, J. (2014), Radical beliefs and violent actions are not synonymous: How to place the key disjuncture between attitudes and behaviors at the heart of our research into political violence, *Studies in Conflict & Terrorism*, 37:2, 207.
- 10 Zie het model 'de trap naar terrorisme' van Moghaddam in het hoofdstuk van Carl Miller en Leah Selig Chauhan en in Muro, D. (2016), What does radicalisation look like? Four visualizations of socialization into violent extremism, *Notes Internacionales*, 162, 4.

- 11 Roy, O. (2017), Who are the new jihadis?
- 12 Presentatie Daniel Koehler, Deradicalisation and disengagement programs, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research, Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 3 maart 2016.
- 13 Hafez, M. & Mullins, C. (2015), The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism, *Studies in Conflict & Terrorism*, 38, 959-960; In de zomer van 2016 dook het woord 'flash-radicalisering' op voor het fenomeen dat homegrown aanslagplegers op enkele weken tijd hun gedrag wijzigden om ineens toe te slaan. Zie Coolsaet, R., Deradicaliseringsbeleid en de IS-generatie, 14.
- 14 Hafez, M. & Mullins, C., The radicalization puzzle, 958-975.
- 15 Koehler, D. (2017), *Understanding deradicalization: Methods, tools and programs for counter-ing violent extremism*, Londen & New York: Routledge.
- 16 Homans, L., Nota van de Vlaamse Regering: Conceptnota over preventie van radicaliseringsprocessen, zitting 2014-15, stuk 239-1, Vlaams Parlement, 9 februari 2015, 3.
- 17 Vlaamse Regering (2017), *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering: overzicht acties en maatregelen*, 20.
- 18 Uit: Vlaamse overheid, Bezorgd dat je kind radicaliseert? Contacteer ons (anoniem), <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/bezorgd-dat-je-kind-radicaliseert-1>, geraadpleegd op 9 juni 2017.
- 19 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering en over de stand van zaken van de uitvoering van het actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme, Verslag commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, zitting 2015-16 stuk 579-3, Vlaams Parlement, 16 december 2016, 13-14.
- 20 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 1.
- 21 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme* (2015), 3.
- 22 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen*, 10, 13, 14, 15, 16; Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 8, 15, 16.
- 23 Presentatie Stad Antwerpen SL/SI/ Akhandaf, A., Aanpak de-radicalisering Antwerpen, 26 januari 2015.
- 24 In een bevraging van 105 Vlaamse gemeenten door de VVSG geven enkel 3 gemeenten aan dat ze ook signalen van extreemrechtse radicalisering binnen krijgen. "Een respondent voegt hieraan toe dat "extreemrechtse sympathieën weliswaar lijken te groeien, maar dat dit helaas minder snel wordt gemeld dan religieuze radicalisering". VVSG (2017), *Rapportage VVSG Vragenlijst Radicalisering & Polarisering*, Brussel: VVSG, 2-3.
- 25 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 1.
- 26 Roy, O. (2017), Who are the new jihadis?. Zie ook het hoofdstuk van Paul Thomas in dit boek.
- 27 Zie hoofdstuk twee van Allard Feddes in dit boek. Voor het VERA-2 model: Pressman, D.E. & Flockton, J. (2012), Calibrating risk for violent political extremists and terrorists: The VERA 2 structured assessment, *The British Journal of Forensic Practice*, 14, 237-251; Pressman, D.E. & Flockton, J. (2014), Violent extremist risk assessment development of the VERA-2 and applications in the high security correctional setting, in: Silke, *Prisons, terrorism and extremism*.

- 28 Expertise-unit Sociale Stabiliteit, Triggerfactoren, <https://www.socialestabiliteit.nl/professionals/inhoud/triggerfactoren>, geraadpleegd op 29 mei 2017.
- 29 Zie bijvoorbeeld de Nederlandse Radicx tool voor het onderwijs, in Spee, I. & Reitsma, M. (2015), *Puberaal, lastig of radicaliserend?* Den Haag, 40, <https://www.schoolenveiligheid.nl/po-vo/wp-content/uploads/sites/2/2015/04/Puberaal-lastig-of-radicaliserend.pdf>, geraadpleegd op 1 juni 2017.
- 30 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 6-7.
- 31 Departement Onderwijs & Vorming (2017), Handvatten voor de preventie, aanpak en omgang met radicalisering binnen onderwijs, Brussel: Departement Onderwijs & Vorming, 7, <https://www.onderwijs.vlaanderen.be/leidraad-helpt-scholen-omgaan-met-radicalisering>, geraadpleegd op 1 juni 2017; GO, Tips om te praten met leerlingen over radicalisme en extremisme, <http://pro.g-o.be/over-go/actuele-themas/preventie-radicalisering>; <https://www.klasse.be/radicalisering/aanpak.php#naar>, geraadpleegd op 2 juni 2017.
- 32 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 6; Van Poucke, S., Vlaamse steden krijgen geld voor radix-tool tegen radicalisering (2 november 2016), <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/binnenland/1.2809450>, geraadpleegd op 2 juni 2017.
- 33 Zie ook Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling & opzetten vertrouwensnetwerken, p.2. Weinig kennis over radicalisering bij lokale partners wordt als één van de moeilijkheden genoemd bij de oprichting van LIVC's. Zie Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, *Overzicht LIVC*, maart 2017.
- 34 Zie Harbers, E. & de Vries, U. (2016), Een stukje van de puzzel! Over de bijdrage van de onderzoekspsycholoog bij de lokale aanpak van terroristische dreigingen en geweld, *Cahiers Politiestudies*, 4: 42, 191-204.
- 35 Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling, 2.
- 36 RAN Exit, Exit Work in a multi-agency setting (1 november 2016), https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-exit/docs/ran_exit_work_multi-agency_setting_milan_01112016_en.pdf, 1, geraadpleegd op 2 juni 2017.
- 37 Zie Broekhuizen J. & van Wonderen, R. (2010), *Samenleven met verschillen. Over de ontwikkeling van een instrument om polarisatie en vertrouwen in buurten te meten*, Amsterdam: Vrije Universiteit; Bijdrage Thomas, P., Seminarie Deradicalisation: Insights from international research, Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 3 maart 2016.
- 38 VVSG, *Rapportage VVSG Vragenlijst Radicalisering & Polarisering*, 2 & 7; Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, *Overzicht LIVC*, maart 2017.
- 39 Agentschap voor Binnenlands Bestuur (2015), Toelichting bij de aanvraag van een project-subsidie voor de ondersteuning van lokale besturen in het kader van de preventie van radicalisering, http://www.vvsg.be/nieuws/PublishingImages/Paginas/Ondersteuning-van-lokale-besturen-in-het-kader-van-de-preventie-van-radicalisering-/Toelichting_Oproep_radicalisering_LokBesturen.pdf, geraadpleegd op 2 juni 2017; Homans, L., antwoord op de schriftelijke vraag 412 d.d. 3 maart 2016 door Y. Kherbache, *Schriftelijke vragen en antwoorden, zitting 2015-16*, Vlaams Parlement, 3 maart 2016.
- 40 RAN Exit, Setting up an exit intervention (13-14 februari), https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-exit/docs/ran_exit_setting_up_exit_intervention_berlin_13-14_022017_en.pdf, 1, geraadpleegd op 2 juni 2017.

- 41 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 13-14.
- 42 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 13-16; Vandeuren, J., antwoord op de schriftelijke vraag 434 d.d. 28 februari 2017 door Bart Somers, *Schriftelijke vragen en antwoorden*, zitting 2016-17, Vlaams Parlement, 28 februari 2017; Sminate, N., vraag om uitleg 2096 tot minister J. Vandeuren, *Verslag commissie voor Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*, zitting 2016-17, Vlaams Parlement, 16 mei 2017; *Presentatie en bespreking van het geactualiseerde actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, *Videoverslag commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, zitting 2015-16, Vlaams Parlement, 7 juni 2017, <https://www.vlaamsparlement.be/commissies/commissievergaderingen/1139350#volledige-agenda>, geraadpleegd op 7 juni 2017.
- 43 LIVC's behandelen naast radicalisering soms ook sociale overlast, domiciliefraude en integratie. De projectsubsidies voor lokale besturen van de Vlaamse overheid gingen ook naar gemeenten van waaruit geen Syriëstrijders vertrokken, terwijl niet alle gemeenten met meerdere vertrekkers Vlaamse subsidies kregen.. Zie Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, *Overzicht LIVC*, maart 2017; Vandeuren, J., antwoord op de schriftelijke vraag 442 d.d. 25 maart 2016 door Yasmine Kherbache, *Schriftelijke vragen en antwoorden*, zitting 2016-17, Vlaams Parlement, 28 februari 2017.
- 44 RAN Exit, *Exit work in a multi-agency setting*, 1, 3.
- 45 RAN Exit, *Setting up an exit intervention*, 1.
- 46 Zie ook Köhler, D. (2017), *Structural Quality Standards for work to intervene with and counter violent extremism*, Baden-Württemberg: Ministry of the Interior, Digitisation and Migration.
- 47 Zie ook Coolsaet, R., *Deradicaliseringsbeleid en de IS-generatie*, 19.
- 48 RAN Exit, *Setting up an exit intervention*, 2-4.
- 49 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 13-14.
- 50 Bijdrage Cherif Al Maliki, *Seminarie Deradicalisation: Insights from international research*, Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 3 maart 2016.
- 51 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 2.
- 52 Zie ook RAN Exit, *Exit work in a multi-agency setting*, 1.
- 53 Zie bijvoorbeeld *Presentatie Stad Antwerpen SL/SI/ Akhandaf, A., Aanpak de-radicalisering Antwerpen; CPS, CPS studiedag: "Hoe geradicaliseerde personen lokaal (re)integreren?"* (4 mei 2017), http://www.politiestudies.be/userfiles/Verslag%20CPS%20Studiedag%20Radicalisering_04_05_17.pdf, geraadpleegd op 6 juni 2017.
- 54 Dit heet de een 'theory of change' formuleren. Zie bijvoorbeeld Khalil, J. & Zuthen, M. (), *Countering Violent Extremism and Risk Reduction: A guide to programme design and evaluation*, Londen: RUSI, 26-27.
- 55 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen*, 2; Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 1.
- 56 Vlaamse Regering (2016), *Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme, Tweede rapportage*, 48-51.
- 57 Zie bijvoorbeeld Departement Onderwijs & Vorming, *Handvatten voor de preventie, aanpak en omgang met radicalisering*.

- 58 Er is nog geen onderzoek gedaan naar de perceptie van het deradicaliseringsbeleid bij jongeren in Vlaanderen. Jeugdwerkers signaleren wel dat moslimjongeren zich gestigmatiseerd voelen door het deradicaliseringsbeleid. Zie Kinderrechtencoalitie Vlaanderen vzw (november 2016), *"Het zal wel aan mij liggen..." Omgaan met de effecten van discriminatie en racisme op kinderen*, Gent, 110; Presentatie Henkens, N., Positieve identiteitsontwikkeling en de rol van de politie, CPS-studiedag: Radicalisering aanpakken: Nu of nooit!, Vilvoorde, 31 mei 2016.
- 59 Henkens, N., Kastit I. & Debruyne P., Deradicaliseringsbeleid moet radicaal anders, *Mo*, 26 oktober 2015, <http://www.mo.be/opinie/deradicaliseringsbeleid-moet-radicaal-anders>, geraadpleegd op 6 juni 2017.
- 60 VVSG (2017), *Rapportage VVSG Vragenlijst Radicalisering & Polarisering*, 6; vzw Cachet & SOS Kinderdorpen (2017), *"Wij zijn gewone jongeren in een ongewone situatie": Kernpunten uit een onderzoek rond jongeren die de jeugdhulp verlaten*, Brussel & Anderlecht, 11, https://sos-kinderdorpen-wieni.netdna-ssl.com/sites/default/files/paragraph/attachments/sos_kd_cachet_visietekst_nl_lr_o.pdf, geraadpleegd op 6 juni 2017; Interview met Jessika Soors (stad Vilvoorde), Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 5 januari 2016.
- 61 Zie bijvoorbeeld Gom, 'Totale focus op veiligheid heeft nare effecten', *De Standaard*, 22 maart 2017.
- 62 Zie bijvoorbeeld de parlementaire debatten in: *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016.
- 63 Bonte, J., Je geheimen zijn (niet altijd) veilig bij mij, *De Standaard*, 5 mei 2017.
- 64 Bijdrage Khadija Aznag, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research, Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 3 maart 2016.
- 65 Zie bv. *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 24-25; Gesprekken tijdens 'Opleiding Radicalisme' van Fedasil, Brussel, 1 maart 2016.
- 66 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering en over de stand van zaken van de uitvoering van het actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*, *Verslag commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, zitting 2015-16 stuk 579-2, Vlaams Parlement, 21 juni 2016, 35.
- 67 Bijdrage Khadija Aznag, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research.
- 68 VVSG (2017), *Rapportage VVSG Vragenlijst Radicalisering & Polarisering*, 4; Federale Overheidsdienst Binnenlandse Zaken, *Overzicht LIVC*, maart 2017.
- 69 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 21 juni 2016, 10.
- 70 Per gemeente wordt een aanspreekpunt bij de politie aangeduid. Dit wordt verzameld in een beveiligde dynamische databank, waar alle scholen en politie toegang toe hebben. *Presentatie en bespreking van het geactualiseerde actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*.
- 71 Soors, J. (2015), Hoe als samenleving reageren? Een internationaal conflict, een lokale uitdaging, in: Loobuyck, P. (red.), *De loktroep van IS: Syriëstrijders en (de)radicalisering*, Kalmthout: Pelckmans, 153-155; RAN H&SC, Handbook on How to set up a multi-agency structure that includes the health and social care sectors? (18-19 mei 2016, <https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/>

radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/ex-post-paper-handbook-ran-hsc-18-19-may-2016-copenhagen-dk_en.pdf, geraadpleegd op 8 juni 2017.

- 72 De Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn verwijst hiervoor naar de “Deense wetgeving die het informatiedelen tussen partners mogelijk maakt. (§ 115 of The Danish Administration Justice Act – (<http://www.ft.dk/samling/20151/almindel/reu/bilag/248/1617692.pdf>): Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling, 1.
- 73 Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling, 1. Zie ook Presentatie Stad Antwerpen SL/SI/ Akhandaf, A., Aanpak de-radicalisering Antwerpen.
- 74 Om het vertrouwen tussen socio-preventieve en veiligheidsdiensten op te bouwen in het Verenigd Koninkrijk, deelde de politie een aantal geanonimiseerde cases over wat er met bezorgdheidssignalen van eerstelijns werkers was gebeurd en waarom ze belangrijk zijn. Het framen van het detecteren van radicalisering als een uiting van bezorgdheid voor de kwetsbaarheid van de jongere kan ook helpen om eerstelijns werkers ervan te overtuigen signalen door te geven aan CLB, een lokale preventie-ambtenaar of de lokale politie. Bijdrage Thomas, P., Seminarie Deradicalisation: Insights from international research.
- 75 Interview met Jessika Soors (stad Vilvoorde), Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 5 januari 2016; Observatie van de ‘Werkgroep Radicalisering’ met lokale preventie-ambtenaren bij de VVSG, Brussel, 27 mei 2016.
- 76 Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling, 2.
- 77 Bijdrage Cherif Al Maliki, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research; VUB Today, Diversiteit in de klas? Amper kleur in het lerarenkorps (7 juni 2017), <http://www.vubtoday.be/nl/content/diversiteit-de-klas-amper-kleur-het-lerarenkorps>, geraadpleegd op 8 juni 2017.
- 78 Door middel van dit netwerk “kan er duiding gegeven worden over de islam en de islamitische normen en waarden aan jongeren, klasgroepen en eerstelijns werkers (leerkrachten, CLB-medewerkers, timeoutprojectbegeleiders).” Zie Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 7; En bijdrage Khalid Benhaddou, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research, Vlaams Vredesinstituut, Brussel, 3 maart 2016.
- 79 De medewerkers krijgen een vrijwilligers- en verplaatsingsvergoeding krijgen, en het netwerk wordt ondersteund met een administratieve kracht. *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 21 juni 2016, 56; *Presentatie en bespreking van het geactualiseerde actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 7 juni 2017; En bijdrage Khalid Benhaddou, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research.
- 80 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 15. Vlaamse Regering (2016), *Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme*, *Derde rapportage*, 45.
- 81 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 15. De theologische infolijn is nu ingebed bij de Moslimexecutieve en is bereikbaar via 0800 200 98, infolijn.islam@embnet.be en een Facebook pagina.
- 82 Roy, O., Who are the new jihadis?; Groeninck, M., Is de Grote Moskee werkelijk de bron van strijdend salafisme in België?, Mo, 21 april 2017, <http://www.mo.be/analyse/>

- de-grote-moskee-werkelijk-de-bron-van-strijdend-salafisme-belgi, geraadpleegd op 8 juni 2017.
- 83 Khalid, B. (2016), *Is dit nu de islam? Hoe ik als moslim voor nieuwe tijden ga: rationeel, Europees en verzoenend*, Gent: Borgerhoff & Lambrichts; bijdrage Khalid Benhaddou, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research; Berghmans, E., 'Als een kebab met hummus én andalouse,' Op stap in Israël-Palestina met Brusselse jongeren, *De Standaard*, 15 april 2017.
 - 84 Bijdrage Khadija Aznag; bijdrage Paul Thomas, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research.
 - 85 Bijdrage Cherif Al Maliki, Seminarie Deradicalisation: Insights from international research.
 - 86 Zie Spruyt, B. & van der Noll, J. (2016), The "Islamized Stranger": On "Chronic" Versus "Contextual" Salience in the Measurement of Anti-Muslim Prejudice, *Political Psychology*, 20: 20, 1-13; Zie ook Coolsaet, R. (2016), 'All radicalization is local': The genesis and drawbacks of an elusive concept, *Egmont Paper*, 84, 39.
 - 87 Mooijman, R., Meer hoofddoek, minder moskee, *De Standaard*, 24 september 2016.
 - 88 Vermeulen, F., Bovenkerk, F., Roex, I. (2012), Antwerp: Policy in the making, in: Vermeulen, F. & Bovenkerk, F. (red.), *Engaging with violent islamic extremism: Local policies in western European cities*, Den Haag: Eleven, 148-150; Achaïbi, M. (2015), Alles kan beter... De georganiseerde islam en de aanpak van radicalisering, in: Loobuyck, P. (red.), *De loktroep van IS: Syriëstrijders en (de)radicalisering*, Kalmthout: Pelckmans, 201-202.
 - 89 *Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering*, 16 december 2016, 9.
 - 90 Coolsaet, R. (2016), Facing the fourth foreign fighters wave: What drives Europeans to Syria, and to Islamic State? Insights from the Belgian case, *Egmont Paper*, 81, 52; Coolsaet, R., Deradicaliseringsbeleid en de IS-generatie, 19.
 - 91 Hafez, M. & Mullins, C., The radicalization puzzle, 971; RAN Exit, Exit work in a multi-agency setting, 6.
 - 92 Coolsaet, R., 'All radicalization is local', 4.
 - 93 Rosenblatt, N. (2016), *All Jihad is Local*. Washington: New America; Dodwell, B., Milton, D. & Rassler, D. (2016), *The Caliphate's Global Workforce: An Inside Look at the Islamic State's Foreign Fighters Paper Trail*, West Point: CTC; Perliger, A. & Daniel Milton, D. (2016), *From Cradle to Grave: The Lifecycle of Foreign Fighters in Iraq and Syria*, CTC: West Point.
 - 94 Onderzoekers McCauley en Moskalenko schrijven dat radicalisering ontstaat in relatie tot competitie tussen groepen, en tot conflicten waarbij beide partijen geradicaliseerd zijn, in Muro, D. (2016), What does radicalisation look like?, 162; Ook het RAN ziet in vijandigheid tussen groepen een ideale voedingsbodem voor extremistische ideeën, zie RAN, Tackling the challenges to prevention policies in an increasingly polarised society, november 2016, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/tackling_challenges_prevention_policies_in_increasingly_polarised_society_112016_en.pdf, geraadpleegd op 8 juni 2017.
 - 95 Vlaamse Regering, *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering*, 1.
 - 96 Cocon Vilvoorde bijvoorbeeld onderzoekt brengt samen met het stadsbestuur van Vilvoorde het bestaande lokale netwerk van (jeugd)hulpverlening in kaart en formuleert voorstellen om knelpunten weg te werken. Zie Vlaamse Regering, *Actieplan ter*

preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering, 7. Presentatie en bespreking van het geactualiseerde actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering, 7 juni 2017.

- 97 Verslag over de stand van zaken van de uitvoering van de resolutie betreffende de bestrijding van gewelddadige radicalisering, 16 december 2016, 10, 36. Presentatie en bespreking van het geactualiseerde actieplan van de Vlaamse Regering ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering, 7 juni 2017.
- 98 Homans, L., Nota van de Vlaamse Regering: Conceptnota over preventie van radicaliseringsprocessen, 4; Vlaamse Regering, Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering, 1.
- 99 Zie het pleidooi van Alexander Van Leuven (Mechelen) voor brede preventie met aandacht voor toekomstperspectieven van jongeren in Coolsaet, R., (De)radicalisering tussen praktijk en ambiguïteit, 226. Zie ook Jessika Soors (Vilvoorde) in Gom, 'Totale focus op veiligheid heeft nare effecten'.
- 100 Coolsaet, R., (De)radicalisering tussen praktijk en ambiguïteit, 222.